

Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський

Теорія держави і права

**Посібник
для підготовки до іспитів**

За загальною редакцією *О. В. Петришина*

Харків
«Право»
2018

УДК 340.12(0.75)

Л84

Лук'янов Д. В.

Л84 Теорія держави і права : посіб. для підгот. до іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2018. – 196 с.

ISBN 978-966-937-447-9

Посібник містить перелік питань, що виносяться на іспит з теорії держави і права, та найбільш важливу інформацію, яку необхідно висвітлити у відповіді, зокрема, визначення понять державно-правових явищ, їх головні ознаки та класифікації.

Посібник стане у пригоді студентам та курсантам юридичних навчальних закладів стаціонарної та заочної форм навчання, які складатимуть курсовий екзамен з теорії держави і права.

УДК 340.12(0.75)

ISBN 978-966-937-447-9

© Лук'янов Д. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С., 2018

© Оформлення. Видавництво «Право», 2018

===== Вступ

Посібник для підготовки до іспиту з теорії держави і права підготовлений викладачами кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Він призначений для допомоги студентам, які готуються для складання іспиту.

Державний іспит є формою підсумкової атестації та передбачає комплексну перевірку знань студентів, здобутих за час підготовки у вищому навчальному закладі. Він проводиться за білетами, затвердженими кафедрою, відповідно до навчальної програми з теорії держави і права.

У результаті вивчення теорії держави і права студенти повинні: знати стан основних проблем теорії держави і права, форми і функції держави і права, загальні засади правового регулювання суспільних відносин; розуміти сутність та основні властивості держави і права, роль та зміст принципів права, поняття норм права та їх відмінність від інших регуляторів суспільних відносин, структуру системи права і системи законодавства, поняття правової системи та зв'язки між її основними елементами; уміти правильно тлумачити і застосовувати правові норми і принципи, сприяти реалізації прав людини та верховенства права.

Посібник містить найбільш важливу інформацію з курсу теорії держави і права, що дозволяє у стислий термін повторити основні положення навчальної дисципліни. Проте це не виключає необхідності ознайомлення з кафедральним підручником з теорії держави і права, чинним законодавством та іншими матеріалами, необхідними для належної підготовки до державного іспиту.

При підготовці цього посібника враховані відповідні зміни у навчальній програмі, використані правові акти та наукові публікації станом на час його видання.

Завідувач кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України

О. В. Петришин

1. Теорія держави і права як юридична наука, її предмет та функції

Теорія держави і права – це фундаментальна юридична наука, яка досліджує найбільш загальні закономірності і тенденції виникнення, розвитку і функціонування держави і права, а також формулює вихідні для юридичних наук поняття.

Риси теорії держави і права:

1) є *юридичною наукою*, оскільки вивчає юридичну дійсність як складову соціальної, формулює базові юридичні поняття;

2) є *загальною наукою*, оскільки визначає загальні закономірності та тенденції розвитку та функціонування юридичних явищ і процесів, досліджує лише найбільш істотні проблеми, важливі для юриспруденції в цілому;

3) виступає *синтетичною (інтегративною) наукою*, оскільки спирається не лише на власні наукові здобутки, а й на досягнення інших юридичних наук, узагальнює та синтезує їхні висновки;

4) є *методологічною наукою*, оскільки розробляє систему методів, які використовуються іншими юридичними науками при дослідженні ними їх власного предмета та вирішенні своїх завдань;

5) є *фундаментальною наукою*, юриспруденції тобто концептуально універсальною. Сформульовані нею положення призначені для застосування всіма або більшістю юридичних наук; її висновки є актуальними для різних суспільств і різних епох.

Предмет теорії держави і права – це найбільш загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку та функціонування державних і правових явищ і процесів, а також вихідні для юридичної науки поняття.

Структура предмета теорії держави і права:

– *найбільш загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку і функціонування юридичних явищ і процесів. Якщо юридичні закономірності є необхідними, постійними, істотними зв'язками, що виникають у правовій сфері, то юридичні тенденції мають вірогідний, менш стійкий характер;*

– *система основних юридичних понять (поняття права, держави, норми права, джерела права, закону, правовідносин, правової соціальної держави, прав людини та ін.).*

Предмет теорії держави і права слід відрізнити від її *об'єкта*, яким виступає вся юридична дійсність, тобто сукупність усіх правових і державних явищ та процесів.

Методологія теорії держави і права – це зумовлена особливостями правової реальності цілісна та узгоджена система методів (підходів, засобів та прийомів) пізнання юридичної дійсності.

У **структурі** методології теорії держави і права виокремлюють:

1) філософські підходи – найбільш загальні принципи пізнання, що вироблені філософією та використовуються всіма науками. Розрізняють «класичні» методологічні підходи та світоглядні орієнтири, до яких належать діалектичний, метафізичний, матеріалістичний, ідеалістичний, та сучасні методологічні підходи (феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, антропологічний, комунікативний та ін.);

2) загальнонаукові методи, які використовуються всіма або більшістю наук, у тому числі – юриспруденцією, виступають конкретизацією філософських підходів до вивчення юридичної дійсності (логічний, історичний (хронологічний), системний методи);

3) спеціальні методи, які розроблені в межах конкретних наукових дисциплін та ґрунтуються на їх висновках. До них належать конкретно-соціологічні методи, статистичний, кібернетичний, математичний, психологічний та ін.;

4) власні методи, які розроблені та використовуються юридичною наукою, адаптовані під особливості її дослідження (наприклад, формально-юридичний (догматичний) та порівняльно-правовий методи).

Функції теорії держави і права – це головні напрями її впливу на юридичну дійсність та розвиток інших юридичних наук.

Вирізняють загальні функції теорії держави і права, спільні для всіх юридичних наук, та спеціальні (власні) функції, які властиві тільки теорії держави і права та відображають її специфіку.

До загальних функцій теорії держави і права належать:

1) *пізнавальна функція*, спрямована на здобуття нових наукових знань;

2) *евристична функція*, яка полягає у встановленні нових закономірностей і тенденцій;

3) *функція наукового прогнозування*, що передбачає прогнозування шляхів подальшого розвитку держави і права та досягнення певних результатів;

4) *функція допомоги практиці*, яка полягає у наданні рекомендацій щодо вдосконалення державного механізму та національної правової системи;

5) *світоглядна функція*, що вказує на вплив теорії держави і права на формування у суспільстві належної правосвідомості, розвиток правової культури.

Спеціальні (власні) функції теорії держава і права включають:

1) *методологічну функцію* (вироблені теорією держави і права методи виступають методологічною основою для інших юридичних наук);

2) *інтеграційну функцію* (акумулює та систематизує висновки і здобутки інших юридичних наук);

3) *комунікативну функцію* (забезпечує обмін знаннями між юридичними науками, а також між юриспруденцією та іншими суспільними науками).

===== 2. Теорія держави і права в системі юридичних наук

Система юридичних наук, яка побудована за предметом дослідження, включає такі **групи**:

1) **теоретичні юридичні науки**, які розкривають загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку та функціонування юридичної дійсності, розробляють фундаментальні юридичні поняття та категорії (*теорія держави і права, історія вчень про державу і право, порівняльне правознавство*; до них тяжіють такі міждисциплінарні напрями дослідження, як *філософія права, соціологія права, юридична логіка та ін.*);

2) **історичні юридичні науки**, які розкривають закономірності державного і правового розвитку окремих країн світу (*історія держави і права України, історія держави і права зарубіжних країн*);

3) **галузеві юридичні науки**, що досліджують відповідні галузі права (*науки конституційного права, адміністративного права, ци-*

вільного права, цивільного процесу, сімейного права, кримінального права, кримінального процесу та ін.). До них тяжіють **міжгалузеві юридичні науки**, які виникають на стикові різних галузевих наук та мають комплексний характер (*науки господарського права, екологічного права тощо*);

4) прикладні юридичні науки, які досліджують питання, важливі для юридичної практики, спираючись при цьому на висновки та положення неюридичних наук, зокрема статистики, хімії, медицини (*кримінологія, криміналістика, правова статистика, судова бухгалтерія, судова медицина і психіатрія та ін.*);

5) науки міжнародного права, що включають *міжнародне публічне право та міжнародне приватне право*. В останній час активно розвивається наука європейського права.

Як фундаментальна, методологічна, узагальнююча наука, теорія держави і права посідає провідне місце в юриспруденції. У своїх дослідженнях вона спирається на досягнення інших дисциплін, систематизує та синтезує їх висновки з метою більш глибоких загально-теоретичних узагальнень, які, у свою чергу, використовуються цими науками. Таким чином, між теорією держави і права та іншими юридичними науками існують *двосторонні зв'язки*.

Теорія держави і права тісно взаємодіє з **теоретичними та історичними юридичними науками**. Особливість співвідношення теорії держави і права з *історією вчень про державу і право* полягає у тому, що остання відтворює історичний процес нагромадження наукових знань про державу і право, тоді як теорія вивчає результати цих пошуків у вигляді теоретичних узагальнень та формулює відповідні сучасні уявлення (зокрема, про право, правову систему, державу та ін.).

Теорія держави і права взаємодіє з *історією держави і права*, яка вивчає процес історичного розвитку державно-правової дійсності конкретних країн у хронологічному порядку. Остання забезпечує теорію держави і права історичним матеріалом, необхідним для вивчення її предмета. У свою чергу, теорія дає історії можливість спиратися на вироблені нею висновки та узагальнення, а також використовувати загальнотеоретичний понятійний апарат (тип держави і права, форма держави, джерело права, закон та ін.).

Теорія держави і права виступає теоретико-методологічною базою для *групи галузевих юридичних наук*. Так, теорія держави і права:

- виробляє загальні для галузевих наук методи та принципи пізнання;
- формулює загальні для них поняття та категорії (закон, правопорушення, юридична відповідальність та ін.);
- розробляє загальні закономірності існування та розвитку юридичної дійсності, які конкретизуються галузевими науками;
- забезпечує перенесення досвіду однієї юридичної науки в інші науки;
- спираючись на емпіричний матеріал галузевих юридичних наук, узагальнює, оцінює, інтегрує їхні дані.

Теорія держави і права також невідривна від юридичної практики, різні форми та прояви якої безпосередньо вивчаються *прикладними юридичними науками*, що обумовлює їхній двосторонній зв'язок.

Чимало актуальних проблем юриспруденції лежать на стику теорії та *міжнародного публічного права* (зобов'язання держави у сфері прав людини, співвідношення міжнародного та національного права, принципи права та ін.).

===== 3. **Методологія і методи в пізнанні держави і права**

Методологія юридичної науки – зумовлена особливостями правової реальності цілісна та узгоджена система методів (способів, засобів та прийомів) пізнання державно-правової дійсності.

Методологія юридичної науки є багаторівневою та складається з різних за своїм змістом та сферою застосування методів пізнання держави і права – способів вивчення державно-правових явищ і процесів, одержання та систематизації об'єктивних і достовірних знань про державно-правову дійсність за допомогою конкретних засобів і прийомів дослідження.

Структура методології юридичної науки включає такі рівні:

1) Загальні (філософські) підходи до вивчення держави і права – найбільш загальні принципи пізнання, що використовуються всіма

науками. В їх основі лежать основні напрями сучасної філософії. Розрізняють «класичні» методологічні підходи та світоглядні орієнтири, до яких належать діалектичний, метафізичний, матеріалістичний, ідеалістичний, та сучасні методологічні підходи: феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, антропологічний, комунікативний та ін.

Наприклад, одним з основних філософських підходів, на якому ґрунтується юриспруденція, є діалектичний підхід. Він виходить з таких постулатів: державно-правова дійсність перебуває у постійному розвитку; вивчаючи державу і право, слід враховувати різноманітні системні зв'язки між ними та іншими сферами суспільного життя (економікою, політикою, релігією, культурою тощо).

2) Загальнонаукові методи пізнання держави і права, які використовуються всіма або більшістю наук, у тому числі – юриспруденцією, виступають конкретизацією філософських підходів до вивчення державно-правової дійсності. До цього рівня методології належать:

– логічніш метод (ґрунтується на використанні логічних прийомів (аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання, аналогія тощо) та логічних законів);

– історичний (хронологічний) метод (полягає у дослідженні держави і права, їх інститутів та процесів у тій послідовності, в якій вони виникали, розвивалися, змінювали один одного);

– системний метод (передбачає вивчення державно-правових явищ та процесів як систем (зокрема, система права, правова система), включає структурно-функціональний підхід, який дозволяє дослідити функціональні характеристики (функції права, держави, нормотворчості тощо).

3) Спеціальні методи вивчення державно-правової дійсності, які розроблені в межах конкретних наукових дисциплін та ґрунтуються на їх висновках. До них належать: конкретно-соціологічні методи (методи спостереження, опитування, анкетування, соціального експерименту); статистичний, кібернетичний, математичний, психологічний та ін.

4) Власні методи юриспруденції, які розроблені та використовуються юридичною наукою, адаптовані під її дослідження (наприклад, формально-юридичний (формально-догматичний) та порівняльно-правовий методи).

Формально-юридичний метод дозволяє простежити взаємозв'язки між внутрішнім змістом і зовнішнім вираженням (формою) державно-правових явищ та інститутів. Він полягає у вивченні та опрацюванні догми права, в логічній обробці норм права із застосуванням юридичної техніки. За їх допомогою окремі правові положення трансформуються в поняття, категорії та юридичні конструкції, здійснюється їх тлумачення, класифікація, типологізація.

Порівняльно-правовий метод дозволяє встановити схожість або розбіжність елементів державно-правової дійсності. Він полягає у співставленні правових систем в цілому або окремих державно-правових інститутів, явищ чи процесів з метою виявлення їх спільних рис та відмінностей.

Методи наукового дослідження слід відрізнити від методики. **Методика** розуміється як сукупність практичних способів ефективного здійснення будь-якої діяльності, зокрема технічних засобів збирання, зберігання, систематизації та узагальнення інформації в процесі наукового дослідження – складання плану дослідження, вивчення літератури, архівних матеріалів, юридичної практики, їх конспектування і фіксація та ін.

==== 4. Публічна влада та нормативне регулювання в первісному суспільстві

Первісне суспільство охоплює період від виникнення на Землі людини до утворення держави. Воно проходить у своєму розвитку **три етапи**: ранній етап – *праобщина* (стадія становлення); середній етап – *родова община* (стадія зрілості); пізній етап – *протоселянська община* (стадія розпаду).

Соціальна влада при первіснообщинному ладі існувала у формі *потестарної влади*, організована за *кровно-родинним* принципом, не знала майнових та соціальних відмінностей та державно-політичних форм. Вона *не була відокремлена від общини*, ґрунтувалась насамперед на *авторитеті*. Її джерелом і носієм була вся община, а головним способом реалізації – первісне самоврядування. Первісній общині були притаманні певні **владні інститути, органи управління**: жерці,

старійшини (рада старійшин), воєнні вожді (рада вождів), загальні збори дорослих членів роду.

До основних функцій публічної влади первісного суспільства належали: військова, організуюча, контрольна функції, а також функції розподілу суспільного продукту, підтримки порядку, покарання за порушення правил.

На пізніх етапах існування первісного ладу виникають *братства (фратрії), племена, союзи племен*. Організація племінної влади поступово відокремлюється від общини і утворює ієрархічну систему.

Для пізнього етапу первісного суспільства характерний такий тип соціальної влади, як *вождівство*. Вождь контролював перерозподіл важливих ресурсів, здійснював за допомогою апарату управління військові, релігійні, судові функції.

Упорядкування життя первісної общини здійснювалося за допомогою певних *соціальних норм*, на основі яких люди організовували спільну працю, розподіл продуктів, встановлювали процедури вирішення спорів, засади функціонування владних структур та ін. Нормативне регулювання первісної общини було спрямоване на забезпечення виживання людей у природному середовищі, підтримання згуртованості роду (племені), надавало пріоритет колективним інтересам над особистими.

Соціальні норми первісного суспільства являли собою *мононорми* – єдині, недиференційовані правила поведінки, які передавалися через:

– *табу* – незаперечні заборони на вчинення певних дій, порушення яких каралося найтяжчим покаранням та загрозою «гніву» над-природних сил;

– *ритуали й обряди* – правила поведінки, в яких акцент робився на зовнішній формі їхнього виконання, яка була суворо канонізована та мала масовий характер;

– *міфи* – перекази, розповіді про духів, богів, предків, які передавали інформацію про належну поведінку в тих чи інших ситуаціях.

Поступово відбувається *диференціація мононорм*, на основі яких виокремлюються:

– *звичаї* – правила, які склалися протягом тривалого часу внаслідок їх багаторазового одноманітного повторення;